

'İber'in zeyli olan *et-Ta'rif bi'bni Hal-dûn ve rihletihî garben ve şarkan* adlı eseriyle İbn Haldûn'dur. İbn Haldûn eserinde sadece kendini değil dönemini de siyasi, tarihi, içtimai ve edebî açıdan tanıtmış, ayrıca gezdiği ülkeler veya kendisi hakkında bilgi verirken pek çok edebî bilgiyle anlattıklarına renk katmıştır. Hac mahal-line uzak olması sebebiyle Endülü's ve Kuzevbatı Afrika seyyahlarının hemen tamamında temel amaç hac ve ilim tahsilidir. Sayıları pek çok olan bu tür seyahatnâme yazarları arasında İbn Cübeyr, Ebû'l-Bekâ er-Rundî, Ebû Muhammed el-Abderî, Abdullah b. Ahmed et-Ticânî, Kâsım b. Yûsuf et-Tûcibî, İbn Rüşeyd, Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî, Ruaynî, İbnü'l-Hac en-Nümevri, Hâlid b. İshâ el-Belevî, Muhammed b. Ahmed İbn Melîh, Kalesâdî, İbn Osman el-Miknâsî sayılabilir. Diğer taraftan *el-Menâzil ve'd-diyâr ve Ahbârü'l-büldân*'ı ile İbn Münkız, seyahat gözlemlerine dayanan *el-Ensâb*'ı ve *Târîhu Mervî* ile Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*'ı ile Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Herevî, *el-İfade ve'l-i'tibâr*'ı ile Abdüllatif el-Bağdâdî, *Mi'û'l-'aybe*'siyle İbn Rüşeyd, *er-Ravzû'l-bâsim*'i ve *Zübdetü Keşfi'l-memâlik*'i ile Halîl b. Şâhin gibi pek çok gezgin Arap edebiyatı seyahatnâme literatürüne olduğu kadar tarih, coğrafya, etnografya, sosyoloji vb. bilim alanlarına önemli katkılar sağlamıştır.

İslâm ülkelerinden Avrupa'ya ilmi heyetler gönderilinceye kadar seyahatler devam etmiş, İstanbul'a, Mekke'ye, müslümanların ve hristiyanların diğer kutsal topraklarına seyahatler yapılmıştır. Bunların en önemlileri Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî (*Mâ'û'l-mevâ'id: er-Rihletü'l-'Ayyâşiy*), Abdülganî en-Nablusî'nin (*el-Hazretü'l-ünsiyye* [Kudüs], *Hulletü'z-zeheb* [Suriye], *el-Hakika ve'l-mecâz: er-Rihletü'l-Hicâziyye* [Şam, Mısır, Hicaz], *et-Tuhfetü'n-Nablusiyye fi'r-rihleti'l-Tarâblusiyye*) ve Ali el-Cübeylî'nin seyahatleridir. Türkçe ve Fransızca da konuşan Tunuslu seyyah Ali b. Sâlim el-Verdânî, II. Abdülhamid'in İspanya, Fransa ve İngiltere kütüphanelerinde Arapça yazma eserleri tesbit ettirmek üzere Mahmûd et-Türkôzî eş-Şinkîti başkanlığında gönderdiği heyete tercüman olarak katılmış, gözlem ve izlenimlerini *er-Rihletü'l-Endelüsiyye*'sinde anlatmıştır.

XIX ve XX. yüzyıllarda seyahatnâme türü eserlerin yanı sıra seyahat edebiyatıyla ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Bu asırlardaki seyahat edebiyatının belli başlı şahsiyetleri Şehâbeddin Mahmûd el-Âûsî, Rifâa Râfî' et-Tahtâvî, Ahmed Fâris eş-Şid-

yâk, Abdullah Fikrî, Süleyman el-Bustânî, Betânûnî, Emîn b. Fâris er-Reyhânî, Vartetânî, Muhammed Hüseyin Heykel, Muhammed Hıdır Hüseyin, Tâhâ Hüseyin ve Hüseyin Fevzî'dir (diğer çalışmalar için bk. bibl.). Rifâa Râfî' et-Tahtâvî'nin *Tahlişü'l-İbrîz fi telhîşi Bâriz* adlı eseri, o zamana kadar Paris ve Paris halkı hakkında Arapça kaynaklarda yer almayan önemli bilgiler içermekte, müellif Avrupa'da gördüklerini kendi ülkesindekilerle mukayese etmekte ve zaman zaman anlatımını kendisinin veya başkalarının şiirleriyle süslemektedir.

Lübnanlı Ahmed Fâris eş-Şidyâk Malta, Fransa ve İngiltere'ye yaptığı seyahatlerin izlenimlerini *el-Vâsi'a fi ma'rifeti ahvâli Malta ve Keşfü'l-muhabbâ 'an fûnûni Ürubbâ* adlı eserlerinde kaleme almıştır. Uzun yıllar yurt dışında ve özellikle İstanbul'da yaşayan Şidyâk ülkesinin gelişmesine yarayacak her bilgiyi almaya özen göstermiş, gelişmiş ülkeleri kendi ülkesiyle mukayese etmiştir. Malta'yı anlatırken tarih, coğrafya ve medeniyetinin yanı sıra halkın âdetlerinden, ahlâkî değerlerinden ve dillerinden de bahsetmiştir. Şidyâk *Ehâsinü'l-makâl fi meâsini ehli's-şimâl*'inde Almanya seyahatini, Mısırlı Muhammed Ayyâd et-Tantâvî *Tuhfetü'l-ezkiyâ' bi-ahbâri bilâdi'r-Rûsiyâ* adlı eserinde 1840-1850 yıllarında gerçekleştirdiği Rusya seyahatini anlatmıştır.

Arap edebiyatında XX. yüzyılın en önemli şahsiyetleri ve gezginlerinden kabul edilen Emîn b. Fâris er-Reyhânî, *Mülûkü'l-'Arab ev rihle fi'l-bilâdi'l-'Arabiyye* adlı eserinde 1922-1923 yılları arasında Arap ülkelerine yapmış olduğu seyahatıyla ilgili düşüncelerini aktarmış, *Qalbü'l-'Irâk* adlı eserinde pek çok konunun yanı sıra 1920-1930 yıllarında meydana gelen Irak Devrimi'ni ele almış, ayrıca sosyolojik ve kültürel değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun *en-Nekebât*, *Qalbü Lübnân*, *Nûrî'l-Endelüs*, *Fayşalü'l-Evvel ve Târîhu Necdî'l-hadîs* adlı kitapları da vardır. Reşid Rıza'nın seyahatleriyle ilgili *el-Menâr* dergisinde çıkan notları Yûsuf İbîş tarafından derlenerek *Rahâlâtü'l-İmâm Muhammed Reşid Rızâ* adıyla neşredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Zemahşerî, *el-Fâ'ik*, II, 122-123; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, II, 1052; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, VIII, 448; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamid), I, 142-145; İbn Dihye el-Kelbî, *el-Mu'trib* (nşr. İbrâhim el-Ebyânî d.dğr.), Kahire 1954, s. 138-147; İbn Osman el-Miknâsî, *el-İksir fi feka-ki'l-esir* (nşr. Muhammed el-Fâsî), Rabat 1965; Rifâa et-Tahtâvî, *Tahlişü'l-İbrîz fi telhîşi Bâriz* (ed-

Divânü'l-nefis bi-ivâni Bâris), Bulak 1250; a.mlf., *Paris Gözlemleri* (trc. Cemil Çiftçi), İstanbul 1992; Şevkî Dayf, *er-Rahâlât*, Kahire 1956, s. 12; Ahmed Ebû Sa'd, *Edebü'r-rahâlât*, Beyrut 1961; Hüsnî Mahmûd Hüseyin, *Edebü'r-rihle 'inde'l-'Arab*, Kahire 1976; Zekî Muhammed Hasan, *er-Rahhâletü'l-müslimîn fi'l-'uşûri'l-vüstâ*, Beyrut 1401/1981; C. Gureyyib, *Edebü'r-rihle*, Beyrut 1983; Ali b. Sâlim el-Verdânî, *er-Rihletü'l-Endelüsiyye* (nşr. Adülcebbâr eş-Şerîf), Tunus 1984; Şâkir Hasbâk, *İbn Bahtûta ve rihletühû*, Beyrut 1989; Hüseyin Muhammed Fehîm, *Edebü'r-rahâlât*, Küveyt 1409/1989; Hüseyin Nassâr, *Edebü'r-rihle*, Beyrut 1991; Avâf Muhammed Yûsuf Nüvvâb, *er-Rahâlâtü'l-Magribiyye ve'l-Endelüsiyye*, Riyad 1996; Nâsir Abdürrezzâk el-Muvâfî, *er-Rihle fi'l-edebi'l-'Arabî (hattâ nihâyeti'l-kamî'r-râbi'l-hicrî)*, Kahire 1999; Fuâd Kündil, *Edebü'r-rihle fi'l-türâsi'l-'Arabî*, Kahire 2002; H. Touati, *Ortaçağda İslâm ve Seyahat* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 2004, s. 9-17, 23-24, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-müslimîn*, Cidde, ts. (Dârü'l-beyânî'l-'Arabî); A. G. Chejne, "Travel Books in Modern Arabic Literature", *MW*, LII (1962), s. 207-215; Atıyye Avde Ebû Sirhân, "Eserü'r-rahhâleti'l-müslimîn fi ta'rîfî'l-mücteme'âti'l-İslâmiyye", *Fayşal*, XXV, Riyad 1979, s. 31-34; Farouk Mardam-Bey, "Voyageurs arabes en Espagne", *MARS: Le monde arabe dans la recherche scientifique*, sy. 9, Paris 1998, s. 95-101; C. E. Bosworth, "Travel Literature", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, II, 778-780; A. Sait Aykut, "İbn Battûta", *DİA*, XIX, 363-368; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Cübeyr", a.e., XIX, 401-402; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", a.e., XIX, 542-543.

HÜSEYİN YAZICI

□ FARS EDEBİYATI. Seyahatnâme türünde Fars edebiyatının ilk örneği, Sâsânîler Devleti'nin kurucusu Erdeşir b. Bâbek ile (226-240) aynı zamanda yaşayan Arda Viraf (Erday Viraf) adlı Zerdüş't bir din adamının hayalî cennet ve cehennem yolculuğunu konu edinen *Ardâ Virâf-nâme* (*Erday Virâf-nâme*) adlı eseridir (Zebihullah Safâ, I, 28). Fars edebiyatında gerçek bir seyahati içermeyen bu tür eserler İslâm sonrası dönemde de kaleme alınmıştır. Feridüddin Attâr'ın *Manîku't-tayr*'ı ve Şemseddin Muhammed Berdsirî'yi Kirmânî'nin *Mişbâhu'l-ervâh*'ı gibi eserler bu seyahatnâmelere örnek gösterilir. Fars edebiyatında bu türün en güzel örneklerinden biri, İstanbul'da yaşayan İranlı bir tüccar olan Hac Zeynelâbidin-i Merâgî'nin (ö. 1910) *Seyâhatnâme-yi İbrâhîm Big yâ Belâ-yi Ta'aşşub-i Ū* adlı eseridir (Tahran 1366 hş.). Gerçekten vuku bulan bir yolculuğun anlatıldığı seyahatnâmelerin İslâm öncesi dönemde de yazıldığı ve özellikle Sâsânî devri seyyah ve denizcilerinin seyahatlerini Pehlevî dilinde kaleme aldıkları bilinmekle birlikte bu seyahatnâmeler ve coğrafya eserleri günümüze ulaşma-

mıştır. İslâmî devirde müslüman seyyah ve coğrafyacılar, Sâsânî döneminde Farsça yazılmış coğrafya eserleri ve seyahatnâmelerin bulunduğunu haber vermişlerdir (İbn Hurdâzbih, s. 4-19; Neffis Ahmed, s. 4-16, 96).

İslâm dininin büyük bir coğrafyada yapılmasıyla müslümanlar hac ibadeti ve kutsal yerleri ziyaret, ilim tahsili ve ticaret amaçlı seyahatlere başlamışlardır. Ayrıca İslâm dininin tebliğ edilmesi arzusu seyahatlerin en önemli amacını oluşturmuştur. Bazan seyahatler bir devletin elçisi sıfatıyla yapılır ve seyahat izlenimleri kaleme alınır. Müslüman seyyahlar gezilerinde başka inançları araştırmak, çeşitli düşünce sahiplerini ve farklı toplumları tanımak gibi amaçlar da gütmüştür. İslâm sonrası dönemde Fars edebiyatında gerçek bir seyahate dayanan ve günümüze ulaşan ilk Farsça eser Nâsır-ı Hüsrev'in 437-444 (1045-1052) yılları arasında yaptığı, Merv'den başlayıp Nişâbur, Rey gibi İran şehirleri ve Anadolu topraklarını geçerek Suriye ve Mısır'a ulaştığı yedi yıl süren, yaklaşık 18.000 kilometrelik seyahatini içeren *Sefernâme* (*Seyâhatnâme*) adlı eseridir. Nâsır-ı Hüsrev'in hac ibadeti veya ilim tahsili için mi, yoksa o dönemde İsmâiliyye mezhebinin merkezi konumundaki Mısır'a gitmek amacıyla mı seyahate çıktığı tam olarak bilinmese de eserinin İslâmî dönemde günümüze ulaşan ilk Farsça seyahatnâme olduğu şüphesizdir (Nâsır-ı Hüsrev, neşredenin girişi, s. 3-29; Devletşah, s. 228; Zebîhullah Safâ, s. 193-198). İranlı şair Nizârî-i Kuhistânî'nin (ö. 720/1320) *Sefernâme* adlı mesnevisi Güney Kafkasya'ya yaptığı bir seyahati anlatır (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, IX, 1182; *EP* [İng.], VIII, 84). Nâsır-ı Hüsrev'in ardından İranlı seyyah ve coğrafyacılar çeşitli seyahatlere çıkmışlarsa da ya bu seyahatler kaleme alınmamış ya da dönemin ilmî dili olan Arapça ile yazılmıştır. Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme*'sinden sonra bilinen ilk Farsça seyahatnâmelerden biri, Timurlu devlet adamı Gıyâseddin Baysungur Mirza'nın Çin sefiri Gıyâseddin Muhammed Nakkâş-ı Tebrizî'nin Çin yolculuğunu anlatan, *Hıfây Sefernâmesi* olarak da bilinen '*Acâ'ibü'l-lefâ'if*' adlı eseridir. Yaklaşık 825'te (1422) tamamlanan eser günümüze ulaşan ilk Farsça resmî elçi seyahatnâmesi olup Küçükkelebizâde İsmâil Âsım tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1331). Ali Ekber-i Hrtâî'nin XVI. yüzyılın başlarında Çin'e yaptığı yolculuğu anlattığı ve 1516'da Yavuz Sultan Selim'e sunduğu *Hıfâyname* de (nşr. İrec Efşâr, Tahran 1357 hş.) Türk-

çe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1270; bk. HITÂYNÂME).

Farsça seyahatnâme yazımına değişen siyasal ve ekonomik ortam gereği Safevîler döneminde yeniden ilgi gösterilmiştir. Bu devirde devletin Avrupa ülkeleriyle artan ilişkileri, özellikle İtalyan, İspanyol, Portekiz ve İngiliz seyyah ve devlet görevlilerinin İran'a gelmesiyle yazılan seyahatnâmeler ve Safevî şahlarının Batı'yı tanımak istemesi İranlı saray görevlileriyle seyyahların seyahate çıkmasına sebep olmuştur. Dönemin öne çıkan seyahatnâme yazarlarından biri, I. Şah Abbas'ın, kendisi de seyahatnâme yazarı olan İngiliz maceracı Sir Anthony Sherley'nin yanında Hazar denizi, Volga nehri, Moskova üzerinden Almanya'ya ve bugünkü Çek Cumhuriyeti'ne, oradan İtalya ve daha sonra İspanya'ya gönderdiği (1008/1599) Oruç Bey b. Sultan Ali Bey-i Beyât'tır. İranlı Don Juan olarak tanınan Oruç Bey, İtalya'da papanın misafiri olmuş, burada Hristiyanlığı benimseyerek kilise korumasında İspanya'ya gitmiştir (1011/1602). Oruç Bey seyahat notlarını Farsça tutmasına rağmen seyahatnâmesi, Licentite Alfonso Ramon adlı bir keşiş tarafından İspanya'nın Valladolid bölgesinde kullanılan Castille dilinde kaleme alınmış ve 1604'te İspanya'nın Valladolid şehrinde yayımlanmıştır. Oruç Bey, Tebriz'de yapılan Osmanlı-Safevî savaşına katılmış, seyahatnâmesinde bu savaş hakkında bilgi vermiştir (Oruç Bey-i Beyât, *Don Jûân-i İrânî*, nşr. Guy le Strange, trc. Mes'ûd Recebniyâ, Tahran 1338 hş., s. 4-49). Bu devrin önemli seyahatnâme yazarlarından bir diğeri, Şah Süleyman Safevî'nin hediyelerini Siyam (bugünkü Tayland) sultanına götürülen Muhammed Rebî' b. Muhammed İbrâhim'dir. Muhammed Rebî', 1096 (1685) yılında Fars körfezinden başlayarak Uman denizi ve Hint Okyanusu'nu aşmış Siyam'a yaptığı ve 1098'de (1687) İran'a dönerek tamamladığı seyahat notlarını kitap haline getirmiştir (*Sefîne-yi Süleymânî* [*Sefernâme-yi Sefîr-i İrân be-Siyâm*], nşr. Abbas Fârûkî, Tahran 1356 hş.). Safevî döneminde Şii ulemâsının seyahatleri, hac yolculukları, kutsal yerleri ziyaretleri ve Hindistan gezileri de öne çıkar. Şeyh Necîbüddin Ali b. Muhammed Âmilî (ö. 1011/1602) Yemen, Hicaz, İran, Irak ve Hindistan seyahatini 2500 beyitlik eserinde anlatmıştır (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, X, 167). Bunun yanında Mirza Muhammed Dâvûd-i İsfahânî'nin 1109'da (1697) İsfahan'dan Horasan'a gerçekleştirdiği seyahatinin notlarını içeren *Sefernâme-i Horâsân* adlı mes-

nevisi de zikredilmelidir (a.g.e., IX, 318; Rızâ Kulî Han Hidâyet, s. 330).

Farsça seyahatnâme yazımı Safevî sonrası kargaşa ortamında Kaçarlar dönemine kadar Batı'daki anlamıyla önem kazanmaya başlamış ve birçok eser kaleme alınmıştır. Özellikle son iki yüzyıllık dönemde seyahat eden her devlet adamı, din adamı ve seyyahların çoğu izlenimlerini yazmıştır. İran seyahatnâme edebiyatında ve modernleşme düşüncesinde çok önemli bir yere sahip olan seyahatnâmelerden biri Mirza Ebû Tâlib Han İsfahânî tarafından kaleme alınmıştır. Ebû Tâlib Han, 1213-1218 (1798-1803) yılları arasında Londra ve Paris gibi Avrupa şehirleriyle Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerinin izlenimlerini *Sefernâme-yi Ebû Tâlib* olarak da bilinen *Mesîr-i Tâlibî fî bilâdî'l-Efrenceî* adlı eserinde toplamıştır (nşr. Hadyu Cem, Tahran 1363 hş.). Rızâ Kulî Han Hidâyet'in resmî görevle Hıve Hanı Muhammed Emîn Harîzmşah ile görüşmek üzere çıktığı seyahatini anlattığı *Sefâretnâme-yi Hârizm* de özellikle Hıve Hanlığı tarihi ve sosyal hayatı bakımından önemlidir (Fr. trc. ve nşr. C. H. A. Schefer, Paris 1859; nşr. Ali Husurî, Tahran 1977). Kaçarlar zamanında haccı ve Şiîler'ce kutsal sayılan yerlerin ziyaretini konu edinen seyahatnâmeler çoğunlukla *Sefernâme-yi Hâc* (*Sefernâme-yi Beytullâh*), Meşhed'de Ali er-Rızâ türbesine yapılan ziyaretler *Sefernâme-yi Rızavî*, imamların kabirlerinin bulunduğu Irak'taki Kerbelâ, Necef ve Sâmerrâ gibi şehirlere yapılan ziyaretler de *Sefernâme-i Atebât* adını taşımaktadır. Bu tür eserlere Nâsır-ı Gilânî'nin 1298 (1881) yılında yazılan *Sefernâme-yi Rızavî'si*, Nizâm-ı Tebrizî'nin manzum ve mensur *Sefernâme-yi Rızavî'si* (Tebriz 1324), Mirza Ali Han 'İtimâdüsaltana'nın 1283'te (1866) kaleme alınan *Sefernâme-i Beytullâh*'ı, Müşterî-yi Horasânî'nin manzum *Sefernâme-i Mekke'si* (Tahran 1300), Mirza Ali Emînüddeve'nin *Sefernâme-i Mekke'si* (Tahran 1328), Muhibürüssaltana Mehdi Kuli Hidâyet'in *Sefernâme-i Mekke'si* (Tahran 1330 hş.), Mu'temidüddeve Ferhad Mirza'nın *Sefernâme-i Mekke'si* örnek gösterilebilir (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, IX, 1046, 1203; XII, 186, 189). Bu seyahatnâmeler arasında Mehdi Kuli Hidâyet'in Çin, Japonya ve Amerika'yı da gezerek yaptığı Mekke ziyaretini anlattığı *Sefernâme Teşerrüf be Mekke-yi Mu'azzama'si* önemlidir (Tahran 1330 hş.). İran coğrafyasında gerçekleştirilen seyahatleri konu alan seyahatnâmelere örnek olarak biri Muham-

med Şah Kaçar zamanında, diğeri Nâsirüddin Şah döneminde İran'ın güneyine yapılan ve *Dü Sefernâme ez Cenûb-i İrân der Sâlhâ-yi 1256-1308* adıyla yayımlanan (nşr. Seyyid Ali Âl-i Dâvûd, Tahran 1368 hş.) iki devlet görevlisinin seyahatnâmesi gösterilir. Safevîler zamanında başlayan İranlılar'ın Batı ile ilişkileri Kaçarlar döneminde hızla gelişmiş ve birçok devlet görevlisi, öğrenci ve aydın yurt dışına geziye çıkmıştır. Bu tür seyahatnâmelerin başlıcaları Nizâmüssaltana Acudanbaş-yı Feth Ali Şah'ın 1838-1839 yıllarında Avusturya, Fransa ve İngiltere'ye yaptığı seyahati anlattığı *Sefernâme-yi Nizâmü's-salâtana'sı*, Ferruhhan Emînüddevele'nin seyahatnâmesi (*Maḥzenü'l-veḳāyi'*), Kaçar Şahı Nâsirüddin Şah'ın üç Avrupa gezisinin izlenimlerinin kaleme alındığı seyahatnâmeleri, Muzafferüddin Şah'ın Avrupa gezisinin anlatıldığı *Sefernâme-yi Firengistân*'dır. Bunların çeşitli baskıları yapılmıştır (Hanbâbâ, III, 3023-3024, 3027-3029; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XII, 188). Ayrıca Muînüssaltana Muhammed Ali Han'ın *Sefernâme-yi Şikâgo'su* (Paris 1318 hş.), Hac Muhammed Ali b. Muhammed İsmâil Pirzâde-yi Nâin'in *Sefernâme-yi Pâris'i* (Tahran 1316 hş.), Şeyhürreîs Ebû'l-Hasan Mirza'nın *Sefernâme-yi İstânbûl'u* (Âgâ Büzürg-i Tahrânî, XII, 185), Mirza Fazl Ali Tebrîzî'nin *Sefernâme-yi Avrûbâ'sı* (1328) ve Mirza Senglâh-ı Horasânî'nin *Seyâhatnâme-yi Senglâh'ı* (Tebriş 1295) burada sayılabilir (a.g.e., IX, 836; XII, 185-188, 269; Yahyâ Âryanpûr, II, 281).

Abbas Mirza zamanında Avrupa'ya ilk öğrencilerin gönderilmeye başlanmasıyla Batı ülkelerine seyahat eden İranlılar bu seyahatlerini yazmaya başladılar. 1811-1815 yılları arasında İngiltere'ye giden, Tahran'da İran'ın ilk gazetesini çıkaran (1836) ve modern İran tarihinde çok önemli bir konuma sahip ilk seyahatnâmeyi yazan Mirza Sâlih-i Şîrâzî'nin Avrupa seyahatlerini kaleme aldığı eseri Farsça seyahatnâmelerinin en önemlilerinden biri sayılır. Şîrâzî'nin eseri konu edindiği İngiliz ve İran yâşantısının farklarını anlatması, Meşrutîyet hükümetini ve parlamenter sistemi tavsiyeyle İran edebiyatında bir ilktir (*Mecmû'a-i Sefernâme-hâ-yi Mirzâ Tâlib-i Şîrâzî*, nşr. Gulâm Hüseyin Mirza Sâlih, Tahran 1364 hş.). İran'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Meşrutîyet hareketleri İranlı aydınların birçok gezi yapmasına veya yenilikçi düşüncelerinden dolayı sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. XIX ve XX. yüzyıl İran edebiyatında seyahatnâme yazımı İran romancılığının doğmasına da yardım

etmiştir. Son dönem seyahatnâme yazarları arasında özellikle Seyyid Celâl Âl-i Ahmed, İbrâhim Bâstânî-yi Pârizî, Ali Asgar Muhâcir, İrec Efşâr, Mahmûd Devletâbâdî, Muhammed Ca'fer Yâ-Hakkî gibi yazar ve ilim adamları sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. Hüseyin Karaçanlı), Tahran 1370 hş., s. 4-19; Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme* (nşr. M. Debîr-i Siyâkî), Tahran 1355 hş., neşredenin girişi, s. 3-29; Hâfız-ı Ebrû, *Zübde'tü'l-tevârih* (nşr. Seyyid Kemâl Hâc Seyyid Cevâdî), Tahran 1372 hş., II, 666, 818-819; Abdürrezzâk es-Semerikandî, *Maṭla'u's-sa'deyn* (nşr. Muhammed Şâfi), Lahor 1360 hş., II, 454, 478; Devletşah, *Tezkire'tü's-şu'arâ'* (nşr. Muhammed Abbâsî), Tahran 1337 hş., s. 228; Rızâ Kulî Han Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzû'l-'arîfîn*, Tahran 1376 hş., s. 330; Mehdi Kulî Han Hidâyet, *Sefernâme Teşerrüf be Mekke-yi Mu'azzama*, Tahran 1960; Oruç Bey-i Beyât, *Don Jûân-i İrânî* (nşr. G. le Strange, trc. Mes'ûd Recebnîyâ), Tahran 1338 hş., s. 4-49; Hânâbâ, *Fihrist*, III, 3016-3034; Yahyâ Âryanpûr, *Ez Şabâ tâ Nîmâ*, Tahran 2535 şş., II, 55, 253, 281, 395; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *Ez-Zer'â ilâ teşâñifi's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, IX, 318, 638, 836, 1046, 1155, 1182, 1203; X, 165-171; XII, 185-190, 269; XXII, 434; Zeki Muhammed Hasan, *Cihângerân-i Müselmân der Qurûn-i Vüştâ* (trc. Abdullah Nâsirî-i Tâhirî), Tahran 1366 hş., s. 1-14; Nevis Ahmed, *Hidemât-i Müselmânân be Coğrafyâ* (trc. M. Hasan Gencî), Tahran 1368 hş., s. 4-16, 96; Adam Mez, *Temeddün-i İslâmî der Kırn-i Çehâr Rûm-i Hicrî* (trc. Ali Rızâ Zekâvetî Karagözlü), Tahran 1377 hş., s.15, 76; I. Y. Krachkovsky, *Târîh-i Nevisetehâ-yi Coğrafyâ-yi der Cihân-i İslâm* (trc. Ebû'l-Kâsım Pâyende), Tahran 1379 hş., s. 114; Abdülhâdî Hâirî, *Nehostin Ruyâ-ruyihâ-yi Endîsegerân-i İrân bâ dû Ruye-yi Temeddün-i Burjuvâzi-yi Garb*, Tahran 1368 hş., s. 158-176; Buruzger, "Sefernâme", *Ferhengnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1376 hş., II, 817-821; Zebîhullah Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi* (trc. Hasan Almaz), Ankara 2002, I, 28, 193-198; J. T. P. de Bruijn, "Nizârî Kûhistânî", *EP* (İng.), VIII, 83-84.

KAAN DİLEK

□ TÜRK EDEBİYATI. Hâtıranın bir alt türü olan seyahatnâme günlük, biyografi ve otobiyografiyle de yakından ilişkilidir. Türün en önemli malzemesi müellifin yazar yettiği coğrafyadaki olay, bilgi ve anlayış farklılığı gibi değişikliklerden bahsetmesidir. Bu durumun seyahatnâme yazarını bazan abartıya, hatta yalana ve uydurmaya sevkettiği de görülmüştür. Nitekim Batı'da yapılan araştırmalar bazı meşhur seyahatnâmelerin varlıklarını kısmen veya tamamen yazarlarının kütüphanesinde bulunan kitaplardan elde ettiklerine muhayyile ve ifade gücüne borçlu olduklarını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı toplumunda savaş, memuriyet, iş bulma, sürgün, eğitim, irşad ve hac gibi vesilelerle seyahat edilmesine rağmen XIX. yüzyıla kadar oldukça az sayıda seyahatnâme kale-

me alınmıştır. Bunun en önemli sebebi, genellikle kişilerin bu yolculuklara farklı yerleri görmek ve anlatmak gibi bir maksatla çıkmamış olmalarıdır. Ayrıca Osmanlı toplumunda yolculuğun özellikle tahsilli kesim için hayatın bir parçası sayılması, seyahatlerin aynı medeniyet ve devlet sınırları içinde yapılmış olması da bu anlayışı desteklemiştir. Buna karşılık Pîrî Reis ve Seydi Ali Reis gibi denizciler, Mâcuncuzâde Mustafa ve Tımışvarlı Osman Ağa gibi esirler ise Osmanlı coğrafyası dışında geçen hayatlarını yazmışlardır. Bunların yanında evliya ve müridlerin hayatları dışında şahsî hayatın Türk-İslâm kültüründe kayda geçirilecek kadar önemli sayılması da etkili olmuştur. Osmanlı sultanlarının seferleri ve hayatları bile farklı gerekçelerle kaleme alınmıştır. Nihayet bunlara seyahatnâme veya hâtıra yazımının edebî bir tür olarak XIX. yüzyıl öncesi Türk edebiyatında yerleşmemiş olması da eklenebilir. Osmanlı ve İslâm medeniyetinde yolculuk hâtıraları çoğunlukla hasbihal, sergüzeştname, gazavatname, fetihname, menzılname, tarih, tezkire, esâretnâme, sefâretnâme ve takrir gibi diğer türler içinde yer bulabilmiştir. Dolayısıyla bu gibi eserler farklı özellikler taşımaktadır. Meselâ her ikisi de Kanûnî Sultan Süleyman'a sunulmak üzere yazılmış olan iki eserden *Kitâb-ı Bahriyye*'yi Pîrî Reis, bilgi ve hâtıralarından coğrafi bir kitap oluşturmak ve okuyucuya faydalı olmak için kaleme almış, eserinde sade ve nesnel bir üslup kullanmışken Seydi Ali Reis *Mir'âtü'l-memâlik*'i okuyucunun aklından ziyade hissine ve merak duygusuna hitaben edebî ve şahsî bir üslupla yazmıştır. Yine Seydi Ali Reis, Hint seyahati izlenimlerinden yararlanarak oluşturduğu *Kitâbü'l-Muhîl*'inde okuyucuya zevk değil bilgi vermeyi hedeflemiştir. Osmanlı edebiyatında kısmen veya tamamen seyahatnâme niteliği taşıyan eserler şöylece gruplandırılabilir.

Yolculuğun Esas Alındığı Seyahatnâmeler. Bu eserlerin amacı görülen ve yaşanılan farklılıkları okuyucuya anlatmak, bu arada onu eğlendirmek, meraklandırmak ve heyecanlandırmak kadar üslûbun izin verdiği ölçüde bilgilendirmektir. Bunlar arasında Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinin bazı kısımları, bazı yönleriyle Murâdî'nin *Gazavat-ı Hayreddin Paşa'sı* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İzmir 1995), Seydi Ali Reis'in *Mir'âtü'l-memâlik*'i (haz. Mehmet Kiremit, Ankara 1999), Tımışvarlı Osman Ağa'nın anıları (haz. Harun Tolasa, Konya 1986; nşr. Esat Nermi Erendor, İstanbul 1998) ve Bayburtlu Zihni'nin *Hikâye-i Ga-*